

Význam kritiky existencialismu v Patočkově přechodu od „Věčnosti a dějinnosti“ k „Negativnímu platonismu“

Jan Josl

Univerzita Jana Amose Komenského, s. r. o., Praha
Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Praha
josl.jan@ujak.cz / jan.josl@fhs.cuni.cz

Abstract:

The Significance of Patočka's Critique of Existentialism in his Transition from "Eternity and Historicity" to "Negative Platonism"

The study presented here focuses on the transformation in the 1940s and 1950s of Jan Patočka's interpretation of the relationship between Socrates and Plato. This shift is tracked in the context of Patočka's dialogue with the philosophy of existence. While in the lectures from the 1940s and the climactic work from this period, *Věčnost a dějinnost* (*Eternity and Historicity*), Socrates – with his emphasis on subjectivity, human freedom and incompleteness – is seen in Patočka's conception to be close to the main motifs of the philosophy of existence, in *Negativní platonismus* (*Negative Platonism*) Patočka's position is already far from such an "existential Socraticism." The text of the study shows that Patočka's critical reception of the philosophy of existence is one of the historically important motives in the transformation of Patočka's position between *Eternity and Historicity* and *Negative Platonism*.

Keywords: Jan Patočka, Plato, Socrates, existentialism, phenomenology

DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2023.2r.271>

Od 40. let nacházíme v Patočkových textech systematické promýšlení vztahu mezi Sókratem a Platónem. Jako většina témat z dějin filosofie, o kterých Patočka pojednává, i v tomto případě se jedná o kombinaci historických a systematických hledisek. Vztah Sókrata a Platóna je proto pro Patočku výchozím bodem a zároveň i pojmově teoretickým rámcem jeho vlastního filosofování. V tomto textu se zaměřím na období od 40. do počátku 50. let, ve kterém se Patočka poprvé soustavněji věnuje dvojici Sókratés–Platón.

Interpretací Patočkova promýšlení vztahu Sókratés–Platón v tomto období se již poučeně věnoval Martin Ritter. Ritter se ve své studii ptá: Proč Patočkovo promýšlení vztahu Sókratés–Platón v průběhu 30.–40. let ústí nakonec do pozice autorem nazvané „negativní platonismus“, a nikoli do existenciálního sókratismu?¹ Sama Ritterova odpověď je ovšem, jak sám připouští, jen částečná. Je pravdou, že zásadní rozdíl spočívá v tom, že v „Negativním platonismu“ „Patočka spolu s lidskou svobodou dokládá ‚existenci‘ ideje, ovšem ideje pozitivně neuchopitelné“.² Díky tezi o existenci ideje lze Patočkovu pozici vnímat jako metafyzickou. Nikoli však ve smyslu tzv. „klasické metafyziky“ ani ve smyslu metafyzické filosofie z „Věčnosti a dějinnosti“, jak navrhuje Ritter.³ Patočkova reinterpretace pojmu ideje postupně vyvstala z jeho vidění Sókrata jako nejautentičtějšího reprezentanta tzv. „elementární metafyzické“ zkušenosti, tj. zkušenosti transcendence bytí vůči jsoucnu, která vystupuje v podobě otázky či tajemství. S Pavlem Sladkým lze souhlasit, že Sókratovu artikulaci elementární metafyzické zkušenosti, jak ji Patočka podává, lze označit za „historicko-etický humanismus“.⁴ Naopak Platón reprezentuje pro Patočku počátek „klasické metafyziky“ neboli „eticko-metafyzického humanismu“, který zkušenost transcendence a tajemství hledí vždy už zodpovědět pomocí nitrosvětské jsoucno transcendujících a pozitivně určených objektů, jako jsou idea, bůh, pravé jsoucno apod. Patočkova vlastní pozice, která se nakonec rodí v „Negativním platonismu“, je blízká zkušenosti

-
- 1 Srov. Ritter, M., Patočka mezi Sókratem a Platónem. K interpretaci negativního platonismu. *Reflexe*, 2008, č. 34. Sókratés zejména ve 40. letech reprezentuje pro Patočku filosofa, který snesl filosofii z nebe na zem v tom smyslu, že jejím východiskem učinil právě člověka a jeho otázku po *areté* lidského života. Pojal člověka jako nehotové, nezajištěné jsoucno, které se na svou mez a svůj smysl teprve ptá. V těchto momentech děrazuje na subjektivitu, její svobodu a nehotovost měl Sókratés v Patočkových očích blízko k hlavním motivům existencialismu. Je proto otázkou, proč Patočkovo vlastní myšlení, které se k Sókratovi v tomto období hlásí a vidí v Platónovi někoho, kdo původní filosofický motiv sókratiky „zrazil“, nakonec končí v pozici pojmenované právě po Platónovi. Martin Ritter své úvahy k tomuto tématu ještě jednou propracoval v článku: Ritter, M., Historicko-systematický rámeček Patočkova negativního platonismu. In: Ješič, M. – Leško, V. a kol., *Patočka a řecká filozofia*. Košice, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika 2013, s. 243–265. Přestože zde Ritter své úvahy aktualizoval, hlavní otázka a teze o existenciálním sókratovství zůstávají přítomné i v této jeho pozdější studii.
  - 2 Ritter, M., Patočka mezi Sókratem a Platónem. K interpretaci negativního platonismu, c.d., s. 96.
  - 3 „Metafyzické a metafyzické pojetí světa se liší tím, zda bytí je pojato jako otázka, problém, záhada, mystérium, nebo jako fakt, který nezbyvá než přijmout.“ Patočka, J., *Věčnost a dějinnost*. In: *týž, Péče o duši*. Díl I: Soubor statí a přednášek o postavení člověka v dějinách. Stati z let 1929–1952 (*Sebrané spisy Jana Patočky*. Sv. 1). Ed. I. Chvatík – P. Kouba. Praha, OIKOYMENH 1996, s. 219.
  - 4 Toto rozlišení na „elementární metafyzickou zkušenost“, která je společná Sókratovi i Platónovi, a „klasickou metafyziku“ a „meta-fyziku“ (Patočkova vlastní alternativa, kterou lze ztotožnit s filosofií vůbec) přebírám z článku Pavla Sladkého „Patočkův postup od subjektivismu Věčnosti a dějinnosti k filosofii a subjektivní Ideje v Negativním platonismu“. *Reflexe*, 2015, č. 48. Domnívám se, že toto rozlišení pomáhá dobře odlišovat významy, v kterých Patočka termín „metafyzika“ porůznu používá. V následujícím textu se tohoto rozlišení držím.

sókratovské „elementární metafyziky“, ovšem s tím rozdílem, že odmítá důraz na subjekt a metafyzice vlastní skrytý humanismus a antropocentrismus.⁵ Není tedy subjektivní, ale zároveň význam subjektu a jeho zkušenosti nepopírá. Nelze o ní proto ani říci, že je nesubjektivní filosofii, pokud tím rozumíme filosofii, ve které subjekt nehraje žádnou nebo jen minimální roli. „Negativní platonismus“ je první z variant Patočkovy asubjektivní filosofie.

Přesun od subjektivně a humanisticky pojatého sókratovství k pozici negativního platonismu souvisí mimo jiné s Patočkovým promyšlením motivů existencialismu. Ritterovo označení Patočkovy původní pozice jako „existenciálního sókratovství“ trefně poukazuje na řadu systematických motivů, které Patočkova sókratovská pozice s existencialismem sdílí. V prvé řadě jde o pojetí subjektu. Subjekt není pojat jako abstraktní moment filosofického systému, ale jak existencialismus, tak Patočka vychází od subjektu v jeho konkrétnosti, individuálnosti, nehotovosti a bytostné historičnosti, tj. od subjektu pojatého ve smyslu existence. Díky tomuto východisku se jedním z centrálních filosofických témat jak v existencialismu, tak u Patočky v období kolem „Věčnosti a dějinnosti“ stává problém svobody, který je určujícím rysem existence. A za třetí ovlivňuje existenciální východisko i celkový úhel pohledu, který je možné právě nazvat eticko-humanistickým.

Kromě těchto společných systematických motivů jsou zde i důvody historické. „Věčnost a dějinnost“ je zjevně psána pod vlivem četby celé řady hlavních autorů existencialismu (Jaspers, Marcel), především však pod účinkem, jakým Patočka ovlivnila Sartrova kniha *Bytí a nicota*, která vyšla roku 1943.⁶

To se konečně ukazuje i v samotném textu „Věčnosti a dějinnosti“, kde dává Patočka existencialismus do přímé souvislosti se Sókratem: „Pakliže je základem existencialistického pojetí člověka ona koncepce historičnosti lidské podstaty, kterou jsme zde rozvíjeli, pak existencialismus, vyjádřeno historicky, je návratem od Platóna k Sókratovi.“⁷

Patočka zde sám dává do souvislosti nejen Sókrata s existencialismem, ale tvrzením, že jde o pozici, kterou sám v textu rozvíjel, samozřejmě klade i svou vlastní koncepci do stejného kontextu. Domnívám se proto, že kritické promyšlení motivů existencialismu je nezanedbatelným, byť jistě ne jedi-

5 Srov. Patočka, J., Negativní platonismus. In: týž, *Péče o duši*. Díl I: Soubor statí a přednášek o postavení člověka v dějinách. Stati z let 1929–1952 (*Sebrané spisy Jana Patočky*. Sv. 1), c.d., s. 314.

6 Existencialismus jako zásadní pro Patočkovu myšlenku v druhé polovině 40. let považuje i Pavel Sladký ve své disertaci *Na hranicích metafyziky. Pokus o interpretaci filosofie negativního platonismu*. Praha, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2018, s. 16–28. Navíc srov.: „Nejen vlastní text *Věčnosti a dějinnosti*, ale též Patočkovy *Filosofické deníky* ukazují, že *Věčnost a dějinnost* vznikala pod silným dojmem z četby Sartrova *Bytí a nicoty*.“ Tamtéž, s. 41.

7 Patočka, J., *Věčnost a dějinnost*, c.d., s. 237.

ným, historicko-systematickým motivem v proměně Patočkovy pozice a je dobré ho ve složité archeologii Patočkova myšlení analyzovat.

V tomto článku bych proto rád doplnil Ritterovu částečnou odpověď o souvislost, jakou měl posun mezi „Věčností a dějinností“ a „Negativním platonismem“, potažmo od existenciálního sókratovství k „meta-fyzice“, s Patočkovým vymezením se vůči existencialismu.

Tento posun se u Patočky odehrává především propracováváním motivů týkajících se vztahu Sókratés–Platón. Proto bude nejprve nutné podívat se na proměny Patočkovy interpretace tohoto vztahu v období kolem „Věčnosti a dějinnosti“.

1.

Chceme-li porozumět smyslu Patočkova sókratovství, je nutné pochopit, v čem Sókratova důležitost pro Patočku spočívá. Je Sókratés klíčem, kterým Patočka odemyká Platóna? Nebo je Platón jen ilustrací sókratismu? A jak se změnila Patočkova interpretace vztahu Sókratés–Platón v průběhu 40. let?

Za důležité proto považují vzít v potaz i vývoj Patočkovy vlastní filosofické pozice. Na myslí mám především myšlenku zkončného absolutna, která je ve válečných rukopisech rozvinuta do koncepce *nitra*. V tomto ohledu vycházím z interpretace Filipa Karfíka. Karfíkovou tezí, opírající se o studium válečných rukopisů, je, že Patočka ve 30. a 40. letech zdaleka nebyl jednoznačným stoupencem Husserlovy transcendentální verze fenomenologie.⁸ Právě naopak: v jeho myšlení se projevuje snaha hlouběji promyslet pojetí subjektivity a převést filosofii pozdního Husserla a raného Heideggera na společného jmenovatele.

Patočková revize Husserlovy transcendentální pozice se v rukopisech opírá především o jiný přístup ke smyslovosti.⁹ Spíše než pouhý materiál pro naše intencionální akty odráží fenomén smyslovosti pro Patočku hlubší jednotu subjektu a objektu, než jakou najdeme v Husserlově fenomenologii. „Základní vrstvou aisthese je přece toto spoluznění, sympatie: vnímání je svým základem sympatizování, účast na životě, který nás přesahuje.“¹⁰ Proniknout k této hlubší korelaci se Patočka pokouší na straně subjektu i objektu.

8 Karfík, F., *Odyssea zkončného absolutna. Patočkův filosofický vývoj mezi lety 1936 a 1964*. In: Chvatík, I. (ed.), *Myšlení Jana Patočky očima dnešní fenomenologie*. Praha, Filosofia – OIKOYMENH 2009, s. 27.

9 Srov. Novotný, K., *Koncept hlubší korelace životní v raných rukopisech Jana Patočky*. *Filosofický časopis*, 65, 2017, č. 6.

10 Patočka, J., *Svět a předmětnost*. In: *týž, Fenomenologické spisy*. Díl III/1: Nitro a svět. Nepublikované texty ze 40. let (*Sebrané spisy Jana Patočky*. Sv. 8/1). Ed. I. Chvatík – J. Frei – J. Puc. Praha, OIKOYMENH 2014, s. 60.

V textu „Úvod. O dvojitým způsobu filosofování“¹¹ je to právě sókratovský způsob filosofování, na který chce Patočka navázat. Tedy už žádné čisté já: „nikoli člověk vůbec, nýbrž každý jednotlivě zápasící a myšlenkově do sebe pronikající: je to osobní, intimní, subjektivní filosofie.“¹²

To, že sókratovský motiv je v Patočkově novém uchopení filosofického projektu silný, ukazuje i jen malá část jeho textu: „Filosof tohoto typu nemá žádných ‚konceptů‘, nemá ‚myšlenek‘, nebo má-li takové, tedy jen en passant jako nálezy, na které neodbytně naráží po své cestě do vlastního nitra, ...Nemá díla: buď vůbec není spisovatelem, nebo spisovatelství, autorství, je jen reakcí osoby, za kterou teprve třeba hledati do vlastní nevyjádřené. Nevyjadřuje se přímo: co je mezi řádkami, je u něho důležitější než to, co je v nich. Nemá soustavy; není nikdy hotov a říká v rozmanitých formách a nových útocích stále totéž.“¹³

Přestože nelze tvrdit, že by Patočka chtěl druhou možnost, totiž filosofii objektivního systému, zcela odmítnout, je zjevné, že sókratovství již ve válečných rukopisech hraje roli subjektivního východiska, které později získá v Patočkových očích potenciál rozvinout alternativu ke „klasické metafyzice“.

A konečně v poválečném období sókratovská inspirace v Patočkově myšlení získává na zásadním významu. Domnívám se dokonce, že je ospravedlnitelné dívat se na strukturu přednášek o antické filosofii jako rozvrženou po sókratovské ose. Přednášky o nejstarší filosofii postupně připravují sókratovskou půdu kontrastem mezi hledáním božské pravdy, božského *nomos*, a sókratovským hledáním „lidské pravdy“. Tento kontrast je pak plně vytěžen v přednáškách věnovaných přímo Sókratovi. Navíc i přednáškový cyklus o Platónovi, který trval od zimního semestru 1947 do zimního semestru 1948, je orientován podél sókratovské osy. Hlavní tělo přednášek je rámováno dvěma sókratovskými apologiemi (alespoň v Patočkově interpretaci) totiž *Apologií* samou a dialogem *Faidón*. Mezi tyto apologie je vložen výklad Platónových sókratovských dialogů. Vlastní Platónova teorie idejí nebo dialog *Parmenidés*, tj. Platónova metafyzika, jsou zastoupeny pouze okrajově a otázky s nimi spjaté stojí v textu přednášek osamocně.¹⁴ Vše pak vrcholí v nej-soustavnější ontologicko-kosmologické odpovědi na sókratovskou otázku, kterou v návaznosti na Platóna měla reprezentovat filosofie Aristotelova.¹⁵

11 Patočka, J., Úvod. O dvojitým způsobu filosofování. In: týž, *Fenomenologické spisy*. Díl III/1: Nitro a svět. Nепublikované texty ze 40. let (*Sebrané spisy Jana Patočky*. Sv. 8/1), c.d.

12 Patočka, J., Úvod. O dvojitým způsobu filosofování, c.d., s. 13.

13 Tamtéž, s. 10.

14 Srov.: „Snad nezavdáme podnět k nesouhlasu, řekneme-li, že výklad *Parmenida* je v celku přednášek nejméně uspokojivý.“ Ritter, M., Patočka mezi Sókratem a Platónem. K interpretaci negativního platonismu, c.d., s. 85.

15 „J'aborde maintenant Aristote, que je voudrais présenter comme le point culminant de la période philosophique qui commence avec Socrate.“ Patočka, J., *Correspondance avec Robert Campbell et les siens: (1946–1977)*. Grenoble, Million 2019, Lettre du 16 avril 1949, s. 81.

I v tomto období však Sókratés, ve smyslu perspektivy a způsobu uchopení filosofických otázek, tvoří v Patočkových přednáškách z této doby zásadní motiv.

Zralý plod Patočkovy filosofické práce z 30. a 40. let, totiž „Věčnost a dějinnost“¹⁶ je pak možno vnímat jako vrchol jeho sókratiky. Patočka zde již explicitně formuluje otázku, která je v jeho předchozích textech obsažena pouze implicitně, totiž: „Je Sókratés, jak vcelku shodně přijímá celá velká klasická tradice, pouhou úvodní kapitolou platonismu, nebo je Platón pouhou kapitolou sókratiky?“¹⁷ Je přitom zřejmé, že v tomto textu chce Patočka jít proti tradičnímu proudu a polemika s Rádlovým platonizujícím pojetím nakonec slouží jako vhodný výchozí bod pro představení Patočkova vlastního filosofického stanoviska vycházejícího od Sókrata vůči ostatním dominantním filosofickým alternativám.

2.

Patočkovu pozici z „Věčnosti a dějinnosti“ lze zjednodušeně představit následujícím způsobem: Platón se svým ideovým světem reprezentuje kladnou metafyzickou odpověď na sókratovskou elementární metafyzickou zkušenost, která motivovala vznik této filosofické tradice. Dějiny evropské filosofie po Platónovi pak dále sledují především problém odpovědi a ústí do „klasické metafyziky“. Metafyzická tradice, se svou fixací na kladnou odpověď, ovšem z Patočkova pohledu zcela pomíjí 1) otázku samou a prochází skrze ni rovnou k odpovědi a za 2) formu této odpovědi, u které opět nekriticky hledá odpověď kladnou a často i ahistorickou. Evropská metafyzika jako série různých odpovědí, které ovšem všechny nabízí věčné neměnné pravdy, se i přes různý obsah těchto odpovědí podle Patočky nevymanila z tradice platonismu.

Z této pozice se pak Patočka obrací nejen vůči Rádlově interpretaci Sókrata, kterou považuje za platonizující, a to jak kvůli uznání vyššího mravního světa, tak i jeho teleologickému pojetí přírody, ale rovněž vůči Schelerově teorii hodnot. Kritiky ovšem nezůstane ušetřena ani Husserlova fenomenologie. Ta sice sókratovskou otázku neřeší postulací a odkazem na hodnoty, které stojí nad námi, ale obrací se k subjektivitě. Nejde ovšem o Patočkovu představu osobního a intimního subjektu v jeho konkrétnosti, který by Patočka – podle Sókratova vzoru – chtěl stanovit jako výchozí bod nové po-

16 Srov.: „Přesto existuje z této doby alespoň jedno dílo, v němž se Patočka pokusil ve zhuštěné podobě zformulovat své filosoficko-systematické stanovisko. Je to kniha *Věčnost a dějinnost*, kterou napsal v roce 1947.“ Karfík, F., *Odyssea zkonečného absolutna. Patočkův filosofický vývoj mezi lety 1936 a 1964*, c.d., s. 38.

17 Patočka, J., *Věčnost a dějinnost*, c.d., s. 142.

doby fenomenologie, potažmo filosofie, ale o subjektivitu transcendentální. V tomto bodě se Patočka se svým učitelem rozchází. Konečně vyjadřuje Patočka svou pochybnost i nad samou metodou redukce, která pouze umlčuje světové jsooucnost a s ním i původní provázanost subjektu a objektu, kterou Patočka v dřívějších textech hledal na úrovni *aisthesis*.

S jakou alternativou ovšem přichází Patočka sám? Ve svém pojetí sókratismu vyzdvihuje jednak otevření mravní otázky, jejíž neustálé promýšlení považuje za nezbytné. Snad lze i tvrdit, že z Patočkova pohledu je jakákoli finální odpověď nebezpečná. Jasná odpověď totiž vede ke ztrátě otázky. A člověk je přece jen podle Patočky bytost s otazníkem.¹⁸ Je-li takový otazník tím, co nás pozvedá nad holý život a umožňuje lidský život jako existenci, pak právě o jeho udržení je nutné se neustále snažit. A to nejen v otázce člověka, jeho *humanitas*, ale nakonec i v otázce po celku bytí vůbec.

Druhým zásadním bodem sókratismu je pro Patočku pojetí člověka jako nehotové a nedotvořené bytosti, jejíž otazník je řešen a udržován v nekonečném historickém dialogu. Sókratés tedy neobjevuje jen člověka jako otázku, ale zároveň i člověka jako dějinnou bytost.¹⁹ Přitom obojí spolu souvisí. Bez otázky je dějinnost, jako cesta utváření odpovědi, nemožná.

Máme-li tyto dva hlavní momenty Patočkova sókratismu shrnout, je třeba konstatovat: člověk je skrze možnost otázky po *areté* (smyslu) lidského života schopen aktu transcendence. Právě položení otázky po *areté* je totiž negací života v bezprostřední přítomnosti. Patočka se nicméně chce vyhnout tomu, aby transcendence byla pochopena jako transcendence klasické metafyziky, jako transcendence do věčného bytí. A trvá na uchopení transcendence jako aktu svobody, *epoché*, která je historicky přítomna v sókratovské otázce. Jde o překročení přítomného, výskytového a přirozeného světa, ovšem nikoli o překročení do světa věčných jsooucnost a pravd, ale do světa historického. Negací daného smyslu proto neopouštíme tento svět ve prospěch jiného, naopak získáváme tentýž svět znovu, osvobozený. A stejně tak získáváme sebe jako svobodné k otázce po smyslu. V tomto svobodném aktu nechání být, kterým je otázka, vystupují svět i člověk nikoli jako jednou provždy dané, věčné a neměnné, ale jako otevřené možnosti smyslu vůbec, jako dějinné.

„Tak je trancensus, i když není obsahově nikdy kladně určen předem, přece věděním o tom, co *není* pravým jsooucnem, co jako dané, záliba, instinkt, rutina, zvyklost není pozitivní. V tom všem trancensus je spřízněn se sókratovskou otázkou. A protože trancensus je podstatně dějstvím, obratem

18 Patočka, J., *Sókratés: přednášky z antické filosofie*. Praha, SPN 1991, s. 144.

19 „Bytost, pro niž dění má význam, je však historická bytost. Sókratés je objevitel lidské dějinnosti.“ Patočka, J., *Věčnost a dějinnost*, c.d., s. 147.

v životě k jeho podstatě, která není nečasová, nýbrž historická, musíme spatřovat v Sókratovi filosofa historičnosti na prvním místě spíše než filosofa nehnuté esence.²⁰

V tomto smyslu by bylo možné Patočkovu pozici, jak se trefně vyjádřil Martin Ritter, nazvat sókratovským existencialismem. Pravdou je, že sám Patočka chová z nových směrů, kterým se ve „Věčnosti a dějinnosti“ věnuje, největší sympatie právě k existencialismu. Oceňuje, že existencialismus²¹ „začíná znovu tam, kde se počala rozbíhat metafyzika stará – u problému člověka... začíná se znovu u Sókrata“.²² Dále dokonce píše, že „existencialismus, vyjádřeno historicky, je návratem od Platóna k Sókratovi“.²³ Existencialismus, alespoň v obecných rysech, vnímá člověka jako otázku, nehotovou bytost a dějinně. I přes tuto významnou shodu se Patočka cítí nucen distancovat se i od hlavních reprezentantů tehdejší filosofie existence. Domnívám se, že právě důvod Patočkova vymezení se vůči existencialismu je dalším dílem odpovědi, proč nakonec autor nazve svou pozici „negativním platonismem“.

Můžeme se ovšem ptát: V čem se Patočkova pozice od existencialismu liší? Cožpak nechce být Patočkův postup sókratovsky konkrétní, nemá být jeho filosofie individuální a subjektivní? Není tomu tak, že pro Patočku „má zkušenost svobody původně ráz záporný: ráz distance, vzdálenosti, překonávání každé předmětnosti, obsahovosti, před-stavovosti a substrátovosti“?²⁴ O pár let později v „Negativním platonismu“ Patočka napíše: „zkušenost svobody je právě zkušeností nicotnosti reálného světa zůstaveného sobě.“²⁵ Prožitky na straně subjektu, ve kterých se svoboda projevuje nejzřetelněji, jsou opět tradiční existenciální zkušenosti, alespoň u Sartra, kterého zde Patočkova pozice silně připomíná. „V nudě, odporu, hnusu, musíme nést náhle objevenou vnitřní prázdnotu, mrtvost věcí; a jejich negativní charakter, rys utrpení, který je v nich obsažen,“²⁶ píše Patočka ve „Věčnosti a dějinnosti“.

Přestože toto směřování bylo Patočkově filosofii vlastní, vývoj jeho myšlení v období mezi „Věčností a dějinností“ a „Negativním platonismem“ naznačuje změnu perspektivy, která Patočku od běžné verze existencialismu

20 Tamtéž, s. 234.

21 Pokud mluvíme o existencialismu nebo filosofii existence, mám na mysli rozdělení, které Patočka sám ve „Věčnosti a dějinnosti“ učinil, když do existencialismu zahrnul jmenovitě Heideggera, Sartra, Jaspersa a Marcela. Tentýž výčet jmen, doplněný ještě o jméno Kierkegaardovo, najdeme i v článku „Pochybnosti o existencialismu“. Patočka, J., Pochybnosti o existencialismu. *Listy*, 1, 1947, č. 3, s. 360–363.

22 Patočka, J., Věčnost a dějinnost, c.d., s. 214.

23 Tamtéž, s. 237.

24 Patočka, J., Negativní platonismus, c.d., s. 325.

25 Tamtéž, s. 334.

26 Patočka, J., Věčnost a dějinnost, c.d., s. 229.

vzdaluje a naopak jeho pozici přibližuje k heideggerovské filosofii z *Dopisu o humanismu*.

Už ve „Věčnosti a dějinnosti“ Patočka vidí negativní založení svobody u Sartra jako vposledu zcela vyprázdněné. Podle jeho názoru sdílí totiž dokonce osud ostatních filosofických koncepcí, když si ze sókratismu nebere hlavně důraz na sókratovskou otázku, ale především na Sókratovu příslovečnou odpověď. Vědoucí nevědění, pochopené Sartrem jako důkaz absurdity lidské existence a konečné nesmyslnosti bytí, pak člověka staví do pozice, kdy je zcela mimo jeho schopnosti poznat svou mez, své určení. V tomto pojetí jsou sice uchovány sókratovské motivy, ale za tu cenu, že člověk „nemá žádného vlastního obsahu vnitřního; všecko pozitivní na něm je pouhý zdaj, výsledek fata morgany, která nám vykouzluje před očima předmět, když se obracíme v žízni po sobě samých“.²⁷

Zatímco pro negativní větev jsou paradigmatickými příklady Heidegger – z období *Bytí a času* a spisu *Co je metafyzika?* – a Sartre v případě pozitivního existencialismu, Patočka přímo zmiňuje Marcela a Jaspersa. Pozitivní větev existencialistické filosofie má podle Patočky určitou výhodu. Podrzuje si všechny znaky existencialismu, ale „na rozdíl od negativních existencialismů domnívá se, že ‚pravé jsoucno‘ není otázkou nějaké nové, lidsky subjektivně orientované ontologie... Právě bytí nemůže ležet v pozitivním universu závazného vědeckého vědění... nemůže však též ležet v existenci, poněvadž ta je sama v sobě konečná, nejednotná, provinilá a nesoběstačná.“²⁸

Oproti zcela negativnímu pojetí se v pozitivní větvi existencialismu podle Patočky ukazují zvláštní způsob zkušenosti bytí, aniž by bylo dosaženo konkrétní odpovědi, ovšem zároveň tak, aby otázka v důsledku své nezodpověditelnosti neztratila smysl. Patočka to formuluje tak, že v tomto pojetí existencialismu „existence žije před tváří transcendence“.²⁹ Tento obrazný jazyk, který si vypůjčuje z Jaspersova myšlení, je v Patočkově uchopení třeba chápat následovně: pro Patočku je sama sókratovská otázka a možnost její přítomnosti poukazem na něco, co tu není, ani ve jsoucnu, ani v lidském životě samém, a co obojí přesahuje. Nepřítomnost zde ponechává prázdné místo, které se projevuje v sókratovském apelu, v otázce po *areté*. Vzato mimo ontologický kontext Sartrova myšlení: stejně jako se stává celá kavárna pozadím pro figuru Petrovy nepřítomnosti,³⁰ je otázka po *areté* výsledkem apelu nepřítomnosti transcendence v celku jsoucího a zároveň jejím memem, symbolem. Symbolem v tom smyslu, v jakém každý symbol zpřítomňuje

27 Tamtéž, s. 215.

28 Tamtéž, s. 217.

29 Tamtéž, s. 218.

30 Sartre, J.-P., *Bytí a nicota: pokus o fenomenologickou ontologii*. Přel. O. Kuba. Druhé, opravené vydání. Praha, OIKOYMENH 2018, s. 46–47.

něco, co je nepřítomné a co sám symbol transcenduje, např. kříž je symbolem křesťanství, aniž by byl křesťanstvím. Sókratovskou otázkou je proto třeba pochopit jako symbol, který poukazuje na transcendenci, aniž by sám byl touto transcendencí nebo nějak konkrétněji, rozuměj pozitivně, určoval její obsah.

Negativní přítomnost transcendence tak zahrnuje i ontologický rozměr rozdílu mezi jsouncem a bytím. V přítomném jsoucím je odhalena nepřítomnost bytí, tedy transcendence bytí vůči jsouncu i lidskému životu, a to tak, že bytí je zde odhaleno na způsob tajemství a mystéria. Stejně jako je záhadou, kde je Petr, když není v kavárně, i když tuším, že někde být musí.

Tím jsme ovšem předběhli Patočkovy úvahy ve „Věčnosti a dějinnosti“ směrem k jejich finální podobě v „Negativním platonismu“. „Věčnost a dějinnost“ je svým historickým humanismem orientována především na lidský život a jeho vztah k transcendenci, přičemž asubjektivní ontologické hledisko „Negativního platonismu“ je zde teprve připravováno. Tímto konstatováním narážím zejména na závěrečné kapitoly „Věčnosti a dějinnosti“, kde se Patočka věnuje jak kritice existencialismu, tak i souhrnné „kritice předcházejících subjektivních metafyzik“.³¹ Domnívám se, že tato závěrečná kritika, do níž „Věčnost a dějinnost“ ústí, stojí na počátku úvah, které z hlediska archeologie Patočkova myšlení vedou k „Negativnímu platonismu“.³²

Ve „Věčnosti a dějinnosti“ je nakonec Patočka přesvědčen, že vztah lidského života a transcendence nedokázala dobře vyřešit ani pozitivní větve existencialismu. Jaspersova i Marcelova filosofie sice naplňují Patočkovu desideratum nenechat vše rozplynout v nesmyslnosti nicoty, neredukovat transcendenci ani na subjekt, ani na objekt a skrze otázku udržet zkušenost transcendence, v jejímž rámci je nutné nesklouznout k pozitivní odpovědi, jako je Bůh, ideje apod. Jaspersovo pojetí objímajícího, šifry transcendence či Marcelovo ontologické tajemství přímo vybízí k tomu, abychom Patočkovy myšlení zařadili po jejich bok. Přesto Patočka bude své stanovisko nako-

31 Patočka, J., *Věčnost a dějinnost*, c.d., s. 218.

32 Podobným směrem vedou i úvahy Martina Rittera: „Jinak řečeno, mezi *Věčností a dějinností* a pozdější statí *Negativní platonismus* lze vidět systematickou souvislost, pojmem-li negativní platonismus jako odpověď na nedořešené problémy, které se ohlašují v koncepci *Věčností a dějinností*.“ Ritter, M., *Historicko-systematický rámec Patočkova negativního platonismu*, c.d., s. 253–254. Přestože v naznačeném smyslu souhlasím s Ritterovou tezí, je nutné vzít potaz poznámku Pavla Sladkého k Ritterově kritice Filipa Karfíka ze zmíněného článku, kde trefně poznamenává: „Patočkovu zařazení Heideggera mezi negativní existencialisty působí rovněž interpretační konfuzi. Kritizuje-li M. Ritter Karfíkovu tezi, podle níž je koncepce negativního platonismu protichůdná kritice negativních existencialistů z *Věčností a dějinností*, (...) přehlídí, že k negativním existencialistům Patočka řadí nejen Sartra, ale též Heideggera, v jehož případě je Karfíkova teze na místě.“ Srov. Sladký, P., *Na hranicích metafyziky. Pokus o interpretaci filosofie negativního platonismu*, c.d., s. 40. S Martinem Ritterem proto souhlasím, nakolik se jeho teze netýká Heideggera.

nec držet i mimo tuto větev, protože je přesvědčen, že „myslitel, který jako Jaspers riziko chápání chce nahradit pochopením nepochopení a nepochopitelnosti, ve skutečnosti je pozitivnější než riskující metafyzik – neboť jeho pochopení nepochopitelnosti by nemělo smysl, nebýt úplně závěrečné, hotové, definitivní“.³³

Pavel Sladký se domnívá, že touto výtkou chce Patočka naznačit, že kladná větev filosofie existence se vyznačuje jistou rezignací a spokojuje se pouze s akceptací nepochopitelnosti transcendence.³⁴ Tím se ovšem plně nevystavuje síle otřásajícího tajemství, na rozdíl od klasického metafyzika, který se výzvě tohoto tajemství vystavuje plněji – tak jako se Platón podle Patočky vystavil sókratovské otázce. Klasický metafyzik tedy zakusil zápas o svůj smysl, jehož výsledek ovšem nakonec ztuhl do pevné odpovědi. A tím metafyzik klasického typu ztratil to nejdůležitější, onen pohyb, zápas, který je jádrem Patočkova uvažování.

Filosofie existence ve své pozitivní podobě sice – na rozdíl od své negativní souputnice – má povědomí o transcendenci, která nevyvane v pouhé nic, ale zároveň se zastavuje a rezignuje na onen zápas s výzvou, kterou transcendence je. V tom smyslu lze chápat Patočkova slova, že takový myslitel je „pozitivnější“, protože jeho pozice je také v jistém smyslu hotová, nehistorická. Vzdání se snahy odpovídat na výzvu transcendence, na základě vědomí, že jakákoli odpověď, kterou můžeme podat, je vždy jen částečná a nedokonalá, je totiž rovněž druhem odpovědi, pozitivního a definitivního řešení problému. Problému, který musí být řešen, ale nesmí být vyřešen. I pozitivní větev existencialismu tak nakonec ztrácí zápas s výzvou, pohyb a historičnost a ve spokojení se s jistotou transcendence nám i ona podsouvá jistou verzi věčného a neměnného.³⁵

Patočka sám ovšem nebyl se svým vypořádáním se s existencialismem zcela spokojen. V dopisu Robertu Campbellovi ohledně „Věčnosti a dějinnosti“ se zmiňuje, že se pokusil o kritiku různých forem existencialismu, ale původní nadšení jej posléze opustilo a celé téma odložil do šuplíku.³⁶

33 Patočka, J., *Věčnost a dějinnost*, c.d., s. 219.

34 Sladký, P., *Patočkův postup od subjektivismu Věčnosti a dějinnosti k filosofii asubjektivní Ideje v Negativním platonismu*, c.d., s. 69.

35 Srov.: „Proto je pro Patočku Jaspersův agnosticismus ve vztahu k transcendenci jakožto všeobemýkajícím nepřípustnou rezignací člověka na vlastní úděl. Pro kladnou větev filosofie existence je podle Patočky vůbec příznačné jakési pohodlí, zabezpečenost člověka tváří v tvář transcendenci (ač transcendence nemůže být známá, je ‚garantována‘).“ Sladký, P., *Na hranicích metafyziky. Pokus o interpretaci filosofie negativního platonismu*, c.d., s. 41.

36 „J'esquisse une critique des différentes formes d'existentialisme. Au début, je sentais un grand élan, mais il s'est brisé en chemin et je finis presque à contre-cœur. Peut-être laisserai-je la chose dormir dans un tiroir.“ Patočka, J., *Correspondance avec Robert Campbell et les siens: (1946–1977)*, c.d., Lettre du 12 août 1947, s. 50.

Patočkovy výtky adresované existencialismu lze v tomto období sledovat nejen v dopisech Robertu Campbellovi, ale i v již zmíněném článku „Pochybnosti o existencialismu“.³⁷ Obecná kritika z posledně jmenovaného textu stojí na Patočkově přesvědčení, že existencialismus transcenci („chtí vyjádřit to, co žádná zkušenost nedává a bez čeho žádná zkušenost není možná“³⁸) spíše zakrývá, než odhaluje, neboť celá jeho pozice je nakonec zatížena paradoxy.

Existencialismus – od Kierkegaarda přes Heideggera, Jasperse i Sartra – spočívá podle Patočky v tom, že „subjektivnost chápou jinak [oproti transcendentalismu – J. J.], nikoli jako mimosvětskou podmínku světského života, nýbrž jako světskou podmínku vášně k mimosvětskému“.³⁹ Výsledkem je snaha sloučit dohromady neslučitelné prvky, transcenci a vášně, světské s mimosvětským, konečné a nekonečné. Subjekt je zároveň ve světě i mimo svět, je pramenem i výsledkem. Rozervanost a absurdnost, která je jistě existencialismu vlastní a která je zároveň tím, co je na existencialismu atraktivní, Patočka považuje spíše za projev nedostatku existencialismu nežli za jeho přednost. Celý článek Patočka uzavírá trefnou otázkou, zda „bude filosofie, která je rozřeší [paradoxy – J. J.], ještě existencialismem“?⁴⁰

V korespondenci s Robertem Campbellem se naopak ukazuje Patočkova nespokojenost se Sartrovým uchopením Heideggera. Není pravda, zmiňuje Patočka, že by existence předcházela esenci, vždyť předpoklad, že člověk sám sebe volí, je opět esenciálním rysem! Navíc, upozorňuje Patočka, Heidegger píše, že esenci „Dasein“ je existence. Nikoli že existence předchází esenci. Sartrova teze se proto oproti Heideggerově formulaci jeví Patočkovi jako příliš zjednodušená, silná, radikální.

Rozdíl Patočka vnímá i v pojetí Sartrovy nevolnosti a Heideggerovy úzkosti. Sartrova nevolnost odkazuje vždy jen ke svobodě bytí pro sebe, zatímco Heideggerova úzkost odkazuje na celek světového jsoucná. Důvodem je, podle Patočky, zcela zásadní rozdíl mezi Sartrem a Heideggerem. U Sartra je bytí a jsoucnost něčím daným. V tomto ohledu Sartre podle Patočky vlastně nevykročil z tradiční metafyziky. Naopak pro Heideggera není bytí něčím daným. Bytí je pro něj otázkou. Taková pozice dokládá, jak jsem se snažil ukázat, proměnu Patočkovy vlastní pozice. Patočka začíná opouštět antropologicky centrované stanovisko „Věčnosti a dějinnosti“, které je bližší Sartrovi, a posouvá se blíže na stranu celkovější perspektivy, která nakonec nerekuruje zpět k subjektu jako základu ontologie. Celá korespondence tohoto období

37 Patočka, J., Pochybnosti o existencialismu, c.d.

38 Tamtéž, s. 360.

39 Tamtéž, s. 361.

40 Tamtéž, s. 363.

pak končí Patočkovou zmínkou, že „je třeba se pokusit vytvořit takovou filosofii člověka, která jej pojme systematicky jako ‚pastýře bytí‘, systematicky ne more geometrico, ale pomocí moderních prostředků, na způsob Aristotelovy filosofie“.⁴¹

Máme-li shrnout Patočkovy výtky vůči existencialismu, lze říci, že negativní větev existencialismu klade důraz na negativní moment svobody, na „ne“, které je předpokladem transcendence jsoucího. Toto překročení sice přináší „elementární metafyzickou“ zkušenost, ta je ovšem, jak si všímá Patočka, nakonec obsahově prázdná. Pozitivní větev existencialismu sice naopak chce zachovat pozitivní obsah této zkušenosti, a negativní moment svobody je proto pojat jako symbol či šifra „pozitivní“ stránky transcendence. Ovšem ani tato pozice podle Patočky uspokojivě neřeší onticko-ontologickou diferenci. Důvodem je, že se spokojuje pouze s poukazem, její směřování od subjektu k transcendenci proto vede k tomu, že z ontické oblasti ve skutečnosti nevystoupí.

To si Patočka zřejmě naplno uvědomil a posléze zformuloval v článku „Pochybnosti o existencialismu“. Existencialismus obecně, a tudíž i obě jeho varianty, charakterizuje podle Patočky názor, že svoboda jako ontologický rys patří člověku (což je stanovisko, které Patočka ve „Věčnosti a dějinnosti“ ještě sdílí). Jak ovšem naznačují Patočkovy zmínky ze zmiňovaného článku, hlavním problémem takové pozice je ztotožnění zdroje transcendence s vědomím, z něž následně vyplývá celkový postup existencialismu od jsoucná k bytí, od konečného k nekonečnému. Tento postup je podle Patočky i zdrojem všech neslučitelných rozporů, do nichž je existence z hlediska existencialismu zapletena. Proto se také Patočka později pokusí tuto perspektivu obrátit a v „Negativním platonismu“ naopak postupovat od bytí k jsoucnu.

Domnívám se, že právě kritika tohoto bodu v existencialismu došla svého uplatnění u Patočky později, konkrétně v „Negativním platonismu“. Na důležitost změny této perspektivy poukazuje i Pavel Sladký. „Na rozdíl od Patočkovy koncepce z *Věčnosti a dějinnosti*, která předcházela negativnímu platonismu a která ztotožňovala zdroj transcendence s vědomím jako transcendentálně-subjektivním sebe-přesahujícím děním (a potud se mohla přihlásit k subjektivistickému humanismu existencialistického ražení), je

41 Patočka, J., *Correspondance avec Robert Campbell et les siens: (1946–1977)*, c.d., Lettre du 16 avril 1949, s. 82. „Il faudrait essayer de faire de l'anthropologie qui voit l'homme comme «Hirt des Seins» la clé d'une philosophie systématique, reprendre l'idée de «système», non pas *modo geometrico*, mais en approchant, avec des moyens modernes, de la manière d'Aristote.“ Zmínka o Aristotelovi je v tomto případě překvapivá. Vzhledem k pozdějšímu vývoji Patočkova myšlení je možné předpokládat, že již v tomto období se začíná zabývat problematikou, která později vyústí v pojednání o pohybu u Aristotela a do Patočkovy vlastní teorie životních pohybů.

transcendence jako základ svobodného lidského bytí v Patočkově negativně-platónské filosofii vykazována z ‚negativní Ideje‘.⁴²

3.

Původní problém sókratovské otázky je v „Negativním platonismu“ uchopen znovu, tentokrát především jako problém svobody, a nabývá více fenomenologických než existenciálních rysů. Jde o *epoché*, která nechává jsoucnou svobodně se ukazovat. Svoboda tak má charakter ideje, vidu ve smyslu svobodného pole zjevování. Svoboda pojatá jako ontologický rys bytí už ovšem nepatří člověku, ale naopak člověk podle Patočky patří svobodě, bytí: „Perspektiva od ‚bytí k jsoucnu‘ se při tom u Patočky ozřejmuje jako adekvátnější, neboť na rozdíl od hlediska ‚od jsoucnu k bytí‘, které může sugerovat nadřazenost jsoucnu-pozitivity nad bytím-negativitou, jednoznačně tlumočí ‚plus‘, jež se s bytím jako podmínkou možnosti danosti jsoucího pojí.“⁴³

Není tomu tedy jako v existencialismu, kde existence je proklamovaným zdrojem oné distance svobody, ale ve skutečnosti bytí, svoboda provádí distanci skrze člověka. Tím se člověk liší od ostatních jsoucnů: právě skrze něj bytí může svou svobodu projevit nejvíce. Člověk tak není vládcem nad jsoucnem díky své svobodě, svoboda mu nenáleží ani ho nedefinuje. Svoboda je možností vztahu Ideje, bytí, které není neměnné a věčné, ale je aktivním pohybem zjevování, k člověku. Člověk je svobodný a dějinný, jen pokud žije ve službách této Ideje. V tom spočívá zásadní změna perspektivy v „Negativním platonismu“, jež ho odlišuje od jakékoli větve filosofie existence.

Oproti negativní větvi existencialismu lze navíc tvrdit, že lidská existence není ve svém jádru negativní, ale že jejím jádrem je vztah k transcendenci zajištěný svobodou jako druhou stránkou transcendence Ideje.⁴⁴ Ovšem tento vztah se nemůže zastavit na pouhém formálním konstatování takového vztahu, jako je tomu u pozitivní větve existencialismu, ale musí svůj vztah k transcendenci neustále obnovovat, obsahově promýšlet a zpochybňovat. Teprve v tomto myšlenkovém pohybu se udržuje lidská existence u vědomí onticko-ontologické diference, a tedy u bytí. Jak jsem naznačil právě těmito charakteristikami, nemá Patočkova pozice daleko k Heideggerovým vyjádřením z *Dopisu o humanismu*.⁴⁵

42 Sladký, P., Hraniční myšlení a požadavek rigorózní distinkce. *Filosofický časopis*, 69, 2021, č. 1, s. 142.

43 Tamtéž, s. 144.

44 Patočka, J., *Negativní platonismus*, c.d., s. 331.

45 Srov.: „Člověk není pánem jsoucnu. Člověk je pastýřem bytí. V tomto ‚méně‘ člověk neztrácí, nýbrž naopak získává, neboť dochází pravdy bytí. Získává bytostnou chudobu pastýře, jehož důstojnost spočívá v tom, že je volán z bytí samého do hájemství jeho pravdy.“ Heidegger, M., *O humanismu*. Přel. P. Kurka. Praha, Ježek 2000, s. 33.

Navíc, jak naznačují zmínky z dopisů Robertu Campbellovi z tohoto období, Patočka zřejmě tento Heideggerův text četl, a tudíž je možné, že mu právě tento text pomohl dokončit jeho rozchod s existencialismem. Idea ve svém negativním pojetí naznačuje i Patočkův posun asubjektivním směrem, který se projevil v jeho budoucí práci.

Cesta, kterou Patočka po sókratovské ose prošel od 30. let, ukazuje, že jeho promýšlení vztahu Sókratés–Platón nakonec ústí do pokusu o vytvoření jeho vlastní filosofické pozice. V Patočkových textech se zřetelně vyjevuje zřejmá snaha nalézt cestu z úskalí existencialismu, do kterého moderní verze „sókratovství“ ústí. Patočkovu pozici lze jistě v určitém momentu jejího vývoje oprávněně vnímat jako sókratovský existencialismus. Nicméně, jak jsem se snažil ukázat, jde o pouhé zastavení na cestě Patočkova myšlení. Proč tedy nakonec negativní platonismus, a ne sókratovský existencialismus? Jak zmiňuje Martin Ritter, odpověď spočívá v odhalení spojitosti mezi lidskou svobodou a existencí Ideje. Ovšem smysl této spojitosti u Patočky vyrůstá mimo jiné z jeho snahy vyhnout se paradoxům a nedostatkům existencialismu a nakonec ho opět přivádí do blízkosti Heideggerova myšlení,⁴⁶ přestože Patočka ani v „Negativním platonismu“ svým důrazem na svobodu zcela nepustí sókratovsko-antropologické ladění svého myšlení.

Chtěl-li Patočka odkázat na sókratovskou tradici, navázat na metafyziku v její elementární podobě a zároveň se vyhnout úskalím pozitivní metafyziky a existencialismu, jeví se negativní platonismus jako nejelegantnější řešení, shrnující v sobě negativní a eticko-humanistický moment sókratovství i asubjektivní pozici platónské metafyziky. V myšlence negativní ideje se pak Patočka poprvé pokusil o systematictější propojení obojího.

46 A to nejen obsahově, ale i interpretačně. Je třeba souhlasit s Pavlem Sladkým, že v „Negativním platonismu“ Patočka plně docenil Heideggerovu pozici, kterou ve „Věčnosti a dějinnosti“ ještě interpretoval silně subjektivisticky a zařadil do negativní větve existencialismu po boku *Bytí a nicoty*. Srov. Sladký, P., *Na hranicích metafyziky. Pokus o interpretaci filosofie negativního platonismu*, c.d., s. 40.